

AZƏRBAYCAN DİLİ MƏTNLƏRİNİN TƏŞKİLİ MEXANİZMİ

Təhminə İSMAYILOVA*

Xülasə: Məqalədə bədii, publisistik və məişət üslubuna aid mətnlərin təşkili mexanizmindən bəhs olunur. Belə ki, dünya dilçiliyində mətn sintaksisi müxtəlif aspektlərdən tədqiqata cəlb edilmiş və müəyyən nəticələr əldə edilmişdir, ancaq Azərbaycan dilçiliyində bu sahə kifayət qədər hərtərəfli öyrənilməmişdir. Sintaksisin bu bölməsində həllini gözləyən problemlər çoxdur, bu məqsədlə də mətnə daha geniş baxış bucağından yanaşılmışdır. Müasir dilçilik tədqiqatlarının əsas istiqamətlərindən biri olan mətn dilçiliyi məhz mətnin qurulma qaydalarını və onun formalaşmasında iştirak edən vasitələrin təhlili ilə məşğul olur. Bu tədqiqatda da məhz mətnin təşkilinin əsas qanunauyğunluqları geniş şəkildə şərh olunmuşdur.

Açar sözlər: mətn sintaksisi, mətnin təşkili mexanizmi, məndaxili əlaqə, publisistik və bədii mətnlər, mətnin qurulması.

Organization Mechanism of Azerbaijan Language Texts

Abstract: The article deals with the mechanism of organizing texts related to artistic, journalistic and household style. Thus, in world linguistics, text syntax has been involved in research from various aspects and certain results have been obtained, but in Azerbaijani linguistics, this field has not been thoroughly studied. There are many problems waiting to be solved in this section of the syntax, and for this purpose, the text was approached from a wider perspective. Text linguistics, which is one of the main directions of modern linguistic research, deals with the analysis of the rules of text construction and the tools involved in its formation. In this research, the main regularities of the text's organization have been broadly interpreted.

Key Words: text syntax, mechanism of text organization, intra-text communication, journalistic and artistic texts, text structure

Giriş

Məlumdur ki, sintaksisin vəzifəsi təkcə söz birləşməsi və cümləni öyrənməkdən ibarət deyil. Son yüzillikdə ortaya çıxmış mətn dilçiliyi mətnin çox mühüm əlamətlərinin üzə çıxarılması ilə yanaşı, onun struktur-semantik, funksional-kommunikativ xüsusiyyətlərini də başlıca tədqiqat obyektinə çevirmişdir. Belə ki, XX əsrin 70-ci illərində linqvistikada mətn problemi və onun kateqoriyaları, eləcə də ona aid məsələlər tədqiq olunmuşdur. Bu baxımdan müasir Azərbaycan dilində də mətn sintaksisinin öyrənilməsi istiqamətində xeyli işlər görülmüş, bu sahə müxtəlif aspektlərdən tədqiqata cəlb olunmuş, bir çox dissertasiyalar, monoqrafiyalar, məqalələr yazılmış, xüsusən də son onilliklər mətn sintaksisinin tədqiqi sahəsində bir çox araşdırmalar aparılmışdır. Lakin bu məqalədə Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq publisistik mətnlərinin yaranmasında formal əlaqə vasitələri: 1. Mətnin struktur cəhətdən bütövlüyünü təmin edən vasitələr; 2. Bədii və publisistik mətnlərin sintaktik sistemdə yeri; 3. Məndaxili əlaqələrin rolu; 4. Müxtəlif tipli mətnlərin struktur-semantik, funksional-kommunikativ xüsusiyyətləri; 5. Mətnlər kommunikativ vahid kimi, qəzet mətnlərinin əmələ gəlməsində semantik əlaqə vasitələri və s. kimi məsələlərin öyrənilməsi nəzərdə tutulur.

1. Mətnin Təşkili Mexanizmi

“Mətn (latınca *tekstum* - əlaqə, birləşmə) nitq vahidlərinin məna əlaqələri ilə birləşmiş ardıcılığdır”. İ. Kazımov mətnin bütövlüyü deyəndə aşağıdakı cəhətləri nəzərdə tutur: “...mətnin bütövlüyü deyəndə onun məzmun vahidliyi, semantik vəhdəti, komponentlərinin qarşılıqlı münasibətindən yaranan əlaqə üsulları, quruluş qapalılığı, əlaqə üsullarının dərinliyi və çoxtərəfliliyini, məndaxili qrammatik və leksik vahidlərin nisbi sərbəstliyi, “açar söz” və cümlələrin varlığını, onların rəngarəng vasitələrlə dəyişmə resurslarının olmasını nəzərdə tuturuq” (Kazımov, 2022: 37).

Deməli, mətn filoloji tədqiqatın obyektidir. Onun özünəməxsus obyekt, predmeti, məqsəd və vəzifələri vardır. Bu obyekt daxilində mətnin verbal və qeyri-verbal vasitələri, dialoq və monoloqda işlənməsi, diskursiv xüsusiyyətləri, informativliyi, inteqrasiyası, interaktiv əlamətləri, konseptual cəhətləri, kontekstlə bağlılığı, modal strukturu və s. məsələlər öyrənilir. Q.Kazımov doğru olaraq yazır ki, “dil vahidləri sintaktik mahiyyət aldıqdan sonra

* Bakı Avrasiya Universiteti, Nəzəri dilçilik və türk dilləri kafedrasının dosenti, e-mail: tahmina-ismayilova@mail.ru

ünsiyyət vasitəsinə dönür, daha doğrusu, cümlələrin müəyyən fikir ətrafında əlaqəli birliyi mətnin yaranmasına səbəb olur”. Dəyərli alim fikrini belə davam etdirir: “Mətnin yaranmasının əsaslı qanunauyğunluqları vardır. Mətnin təşkili mexanizmi, qurulma texnikası ardıcıl gələn cümlələrdə semantik progressiya ilə bağlıdır. Bu sahədəki qanunauyğunluqların hərtərəfli tədqiqi bir sıra problemlərin həlinə kömək edir, dilin funksional əhəmiyyətini daha ətraflı üzə çıxarır. Ona görə də sintaksisin vəzifəsi yalnız söz birləşməsi və cümləni öyrənməklə məhdudlaşmır. Yeni dövrdə mətnin struktur-semantik xüsusiyyətləri onun əsas tədqiq obyektinə çevrilmişdir” (Kazımov, 2000: 424).

Mətnin təşkili mexanizmi dünya və rus dilçilərini də maraqlandırmış, məhz bu mövzuda V.Matezius, F.Danes, Y.Fibros, A.Veyl, İ.Vardul, M.Quxman, R.Xaverd, V.Dressler, R.Hartman, N.İsenberq, Q.Veynirx, Q.Lapteva, İ.Kovtunova, T.Nikoloyeva, K.Kruşelnitskaya, İ.Raspopov, V.Panfilov, Q.Zolotova, İ.Qalperin, N.Pospelov, İ.Çernişeva, T.Silman, N.Şvedova, L.Fridman, Q.Soloqanik, N.Slūsareva, N.Zarubina, N.Novikov, L.Loseva, N.Levkovskaya, N.Tumaçeva, K.Kosevnikova, D.Fiveqer, Q.Kolaşanski və b. tədqiqatlar aparmışlar.

Azərbaycan dilçiliyində mətnin formalaşma prosesini az və çox dərəcədə Ə.Xəlilov, Ə.Cavadov, K.V.Nərimanoğlu, Ə.Abdullayev, Q.Kazımov, İ.Kazımov, K.Abdulla, N.Abbasova, M.Musayev, Q.Bəyzadə, Ə.Abdullayev, F.Əlizadə, N.Novruzova, N.Məmmədli, N.Hacıyeva, A.Ələkbərova, V.İbişova və b. izləmişlər. Mətnin cümlədən daha böyük mürəkkəb dil və nitq vahidi olması problem kimi onun strukturu, qrammatik və semantik cəhətləri ilə birgə nəzərdən keçirilmişdir. Bir elm – linqvistik sahə kimi bu məsələlər XIX yüzilin sonlarında və XX əsrin əvvəllərindən araşdırma obyektinə çevrilmişdir.

Mətnin özünəməxsus formalaşma mexanizmi vardır. Tədqiqatçılar da göstərilər ki, mətn dilçiliyinin sonrakı mərhələlərində onu yaradan vasitələr üzərində dayanılmış, hər hansı bir dil vahidinin mətnyaratma imkanları öyrənilmişdir (Илгєнко, 1989: 45; Карпов, 2008: 56).

Mətnin bütövlüyü dedikdə, onun struktur-semantik və məntiqi-semantik qanunauyğunluğunun yekunu nəzərdə tutulur. K.Abdullanın təbirincə desək, “*mətn bir mənzərəni, əhvalatı, mətləbi təzahür etdirir və oradakı cümlələr ayrı-ayrı hissələr kimi müəyyən bir bütövü əmələ gətirir*” (Abdullayev, 1998:43).

Mətnin yaranma mexanizmi dedikdə onun funksional semantik baxımdan təşkili nəzərdə tutulur ki, bu məsələ də həmişə dilçi-alimləri düşündürmüşdür. Funksional yanaşma mətnin ifadə, məlumatvermə, təsviretmə, eləcə də informasiya funksiyalarını özündə ehtiva edir. Dilin əsas funksiyaları olan kommunikativ, nominativ və informativ funksiya da məhz mətndə öz əksini tapır. T.Müzəffəroğlu yazır ki, “*burada sintaktik vahidlərin qarşılıqlı əlaqəsi və həmin əlaqə vasitəsilə bunların ünsiyyətdə, fikrin ifadəsindəki rolu nəzərdə tutulur. Funksiyanın dildə reallaşması dildənkənar olan bu və ya digər vasitələrin də istifadə məqsədini özündə ifadə edə bilər. Ona görə də məna “dil” anlayışını ehtiva edirsə, funksiya məna və ünsiyyətin dildənkənar məqsədini birləşdirir. Deməli, funksiya nə məna, nə qrammatik quruluşdur, bunları özündə ehtiva edən daha böyük anlayışdır*” (Müzəffəroğlu, 2002: 12-13).

2. Mətnin Təşkilində Anafirik və Kataforik Əlaqə

Anafora – eyni sözün və ya söz qrupunun bir neçə ardıcıl gələn, paralel düzülən sözlərin, söz qruplarının əvvəlində təkrarı deməkdir. Məntiqi-semantik qanunlara uyğun hər hansı bir dil vahidi mətndə təkrarlanır, ekspressivlik yüksəlir. Məsələn:

*Döymə pəncərəmi,
Döymə, əzizim,
Sən yaxşı bilirsən
bu pəncərənin arxasında
haçandır mən
artıq yoxam.
Buludlu, yağışlı*

Soyuq bir gecənin sonu
 Ağır-ağır açılan, islanan səhər,
 Damcı-damcı diksinib
 Oyanan küçələr...

Bax, o külək,
 bax, o ağac,
 bax, o qadın
 göz yaşdır, acıdır.
 Bir də o əlçim bulud
 Ruhumun işarəti -

Ağappaq bayrağıdır. (<https://edebiyatqazeti.az/news/diger/11266-telebelik-illerinin-etri>).

Katafor – mətn daxilində sonra gələcək məlumata işarə edən dil elementidir. Mətndə həmin funksiyada adəti üzrə determinativlər və əvəzliliklər çıxış edir. Determinativlər və əvəzliliklər söyləm (söz birləşməsi) şəklində çıxış edərək mürəkkəb sintaktik bütövləri məntiqi-semantik cəhətdən də bütövləşdirir. Bir sözlə, “*Bütövlükdə cümləyə aid olan, cümlənin ümumi məzmunu ilə bağlı olan determinantlar*” (Kazımov, 2000: 156) mətnə kataforik əlaqə yaradır, mətnin həcmi genişləndirir. Nümunələrə nəzər salaq: “*Varlığını sevdiyimiz - varlığına sevdiyimiz adamın yoxluğuna da ürəkdən üzlərək ürəkəkcə sevinmək?! Bu da varmı qismətində. Ya da bizim qismətimizdə. İndi nə deyim?! Hansı cümləni qurum?! “Yaşamağa gecikdi” deyim, ya “əcəlinə tələsdi” deyim?! Biri bəlkə də anlamsız olar. O biri də çox amansız olar. Qoy elə birincisini deyim. Bir azca anlamsız olursa da, olsun. Təki çox amansız olmayım. Hərçənd istəsəm də, Səbuhi bizdən alan fələk qədər amansız ola bilmərəm...*” (<https://525.az/news/249707-yasamaga-geciken-adam--sebuhi-memmedliye-rekviyem>).

Başqa bir nümunə: “Biz də vaxta görə çalışmaq” məqaləsindən kiçik bir parça: “Zaman dəyişir, dünya dəyişir, hər şey dəyişir, millət dəyişir, hər zərrə dəyişir”, - deyə hayqıran müəllif müsəlman cəmiyyəti qarşısında “*Dəyişmək!*”, həm də vaxta, zamana uyğun *dəyişmək*, yeniləşmək, müasirləşmək vəzifələri qoyur” (<https://525.az/news/209526-omer-faiq-nemanzade-bizim-muasirimizdir-solmaz-rustemova-tohidi-yazir>).

Ədəbiyyat qəzetində çap olunmuş “Yaşamaq eşqi” adlı maraqlı bir hekayədə təkrarlanan determinantlar və əvəzliliklər bu bədii parçanın emosional-ekspressiv təsirini xeyli artırmışdır: “Diqqətlə məni süzdü. Yenə başımı aşağı dikdim. “– Nə deyim, ay Cəmilə? *Deyim ki*, bu hala düşməyimdə günahkar sənənsən? *Deyim ki, mən* bu cür yaşaya bilmirəm, *mən də* qadın nəvazişi, qadın sığılı istəyirəm. *Mən də* qadını sinəmə sıxıb doyunca öpmək, onu sevmək, onu oxşamaq, onu əzizləmək istəyirəm? Axı, sevgi hissi yaşa deyil, ruha bağlıdır?!” (<https://edebiyatqazeti.az/news/proza/11531-yasamaq-esqi>).

Mətnin təşkilində onu bağlayan vasitələrin də rolu böyükdür. Bu baxımdan mətn tam formalaşmış nitq parçasıdır. Bu parçalar formal, semantik və üslubi keyfiyyətlərə malikdir. Mətnin özünəməxsus sərhədləri mövcuddur. Bu sərhədləri müəyyənləşdirərkən qrammatik, semantik və üslubi cəhətlər nəzərə alınmalıdır. Mətnin təşəkkül tapmasında sintaktik-semantik tam yaradan cümlələrin zəncirvari ardıcılığı əsas götürülür. Mətnə cümlələr birliyini formalaşdıran leksik vasitələr (şəxs əvəzlilikləri), qrammatik vasitələr (köməkçi nitq hissələri) və sintaktik vasitələr (söz sırası, cümlə düzümü, təkrarlar, paralelizm və s.) müqayisəli aspektdə tədqiq olunmalıdır.

3. Koqeziya Mətnin Qurulmasında Əsas Vasitə Kimi

Bu gün linqvistik tədqiqatların əsas prioritet istiqamətlərindən birini də mətnlərə antroposentrik yanaşma təşkil edir. Bu qanunauyğunluğa görə, mətn ilk növbədə, əsas

kommunikativ vahiddir, ünsiyyəti çox aktiv biçimdə təmin edir; tədqiqatlarda həmin aktivliyi yaradan vasitələrin rolu müəyyənləşdirilməlidir.

Mətn ayrı-ayrı cümlələrin mexaniki yığılı olmaı, onların yeni keyfiyyət və kəmiyyət daxilində meydana çıxan qanunauyğun nəticəsidir. Mətnin dil mənzərəsi bütövlüyün məzmun planı, ifadə planı və kommunikativ prinsipləri ilə xarakterizə olunur. Beləliklə, obrazlı şəkildə desək, cümlənin hüdudlarını güclü şəkildə yarıb keçən bir sıçrayış baş verdi və linqvistik səhnəyə mətn gəldi.

Mətnin bütövlük (məntiqi-semantik) və dərkolunma (anlaşıqlılıq) cəhətləri çağdaş linqvistikada kifayət qədər tədqiq edilməmişdir. Bu baxımdan mətnin məntiqi-semantik bütövlüyü probleminin çözülməsi, hər şeydən əvvəl, aktualılığı ilə seçilir. Potensial sintaksisdə mətnin daxili məntiqi-semantik strukturunun təşkilində fəaliyyət göstərən vasitələrin tədqiqinə də əsaslı diqqət yetirilməmiş, sadəcə olaraq, həmin vasitələrin qısa adı çəkilmiş, geniş şərh olunmamışdır. Belə ki, sistem-struktur paradigması çərçivəsində mətnin bir sıra kateqoriyaları mövcuddur: koqeziya, koqerentlik, inteqrasiya, kontinuum, bütövlük, tematiklik, kommunikativlik, informativlik, emotivlik, intensionallıq, situativlik, bitkinlik, ardıcılıq və s.

Koqeziya və mətnin məntiqi-semantik ardıcılığı bir problem kimi Azərbaycan mətnlərinə istinadən kifayət qədər öyrənilməmişdir. Nitq axınında mətnin elementləri inteqrasiya olunur, bu zaman kontinuum yaranır. “İnteqrasiya” - latınca “tamın rekonstruksiyası” anlayışına uyğun gəlir. İnteqrasiya vasitəsilə mətnin ayrı-ayrı hissələri birləşir, məntiqi-semantik prinsipə əsasən bütövləşir. “*İnteqrasiya mətni məntiqi-semantik cəhətdən bütövləşdirmək məqsədilə onun diskurslara bölünən hissələrinin birliyi deməkdir*”. İ.Qalperin inteqrasiyaya məntiqi-psixoloji kateqoriya kimi yanaşır və mətnin məntiqi-semantik və həmçinin də qrammatik vasitələrlə qurulması üçün onu əsas hesab edir (Qalperin, 1981: 106).

“Koqeziya” termin-anlayışı elmin bir sıra sahələrində istifadə olunur. Məsələn, fizikada koqeziya – “molekul üzvləri arasında əlaqə” mənasında istifadə olunur. Linqvistikada mətnin koqeziyası deyərəkən mətnin əlaqəsi başa düşülür. Koqeziya diskurslararası formal-qrammatik əlaqə kimi də interpretasiya olunur. Koqeziya mətni təşkil edən cümlələr arasında müxtəlif tip dil münasibətləri yaradır. Bu əlaqə tipləri referensiya, substitusiya (substitute-əvəzlənmə), ellipsis, söz konnektorlar (bağlayıcılar, sözünü), leksik koqeziya (sinonim sözlər) və s. vasitələrlə reallaşır.

Mətnin əsas kateqoriyası bağlılıq (əlaqə) və bütövlükdür. Bağlılıq formal və struktur amil münasibətlərinə əsaslanır. Bütövlük mətnin mahiyyət və kommunikativ planını təşkil edir, mətni bu istiqamətdə formalaşdırır.

Mətnin linqvistik ölçülərinin müəyyənləşməsində onun kateqoriyaları da başlıca rol oynayır. Koqeziya həmin kateqoriyalardan ən mühümüdür. K.Abdullayev mətnin koqeziyası deyəndə MSB-nin komponentləri arasında məna və struktur əlaqəni nəzərdə tutur. Onun fikrincə, mətnin koqeziyası, yəni komponentlərinin mətdaxili əlaqələrinin cəmi bir sıra faktorların köməyi ilə reallaşır. Praktiki olaraq dilin istənilən səviyyəsi koqeziya üçün nə isə verir və bu vasitələrin arasında iki ən ümumiləşdirici vasitələr qrupunu ayırmaq lazımdır. Bunlardan biri komponentlərin məna əlaqəsi, o biri komponentlərin struktur əlaqəsidir. Hər iki əlaqə tipini “sintaktik” adı altında birləşdirmək mümkündür. Bu əlaqələr sintaktik qəbildəndir. Amma bu tipli sintaktik əlaqələrdən başqa da mətdə komponentlərin bir-biri ilə bağlandığı əlaqə üsulları vardır. Belə bir əlaqə üsulu kimi məntiqi-sintaktik üsulu ayırmaq olar (Abdullayev, 2012: 107).

Mətn və koqeziya problemi ingilis dilində daha geniş öyrənilmişdir. M.A.K.Xallidey bu məsələyə kitab həsr etmişdir (Хэллiday, 1976: 96-107).

Azərbaycan dilində “koqeziya” termini “kogeziya”, “koheziya” terminləri kimi transkripsiya olunur. Fikrimizcə, “koqeziya” şəklində işlətmək daha münasibdir.

Koqeziya mətnin kateqoriyalarından biridir. Mətnin başqa kateqoriyaları (prospeksiya, retrospeksiya, inteqrasiya, predikasiya, aktual üzvlənmə və s.) kimi koqeziya da mətnin məntiqi-semantik bütövlüyünü, onun bağlılığını, əlaqəliliyini ifadə edir. Bəzi tədqiqatlarda “koqeziya” termin-anlayışının ingilis dilində “yanaşma”, “ilişmə” olduğu göstərilir (Qalperin, 1981:73-74)

Koqeziya məndaxili əlaqə tipi olub, mətnin məntiqi-semantik bağlılığının əlahidə bir biçimidir və kontinum vasitəsilə təmin edilən müxtəlif informasiyalar, fakt və hərəkətlər arasında məntiqi-semantik bütövlüyü təmin edir. İ.Qalperin doğru olaraq göstərir ki, koqeziya-kontinum müxtəlif informasiya, fakt və hərəkətin qarşılıqlı asılılığını təmin edən xüsusi əlaqə tipidir (Qalperin, 1981: 74)

Məndə məntiqi-semantik bağlılıq yaratmaq koqeziyanın başlıca funksiyalarından biridir. F.Veysəllinin müəllifi olduğu ensiklopedik lüğətdə “koqeziya” termini həmin istiqamətdə izah olunur: *“Koheziya mətn dilçiliyində qrammatik-formal əlaqələrin məcmusudur. Koheziya mətnin semantik birliyinin əsasını təşkil edir və mətnin mənaca açılışına xidmət edir. Koheziya aşağıdakı vasitələrlə ifadə olunur: a) təkrarlar. Məsələn, rekurens, mətn forikası, parafraz, paralelizm; b) mətnin sıxlığı, ellipsis, proforma; c) müxtəlif əlaqələrin ifadəsi üçün morfoloji və sintaktik vasitələr - qrammatik bağlılıq: zaman, növ, deyxis və ya tema-rema üzvlənməsi, prosodiya və intonasiya vasitələri”* (Veysəlli, 2006: 345).

Göründüyü kimi, əlaqəlilik, bağlılıq “koqeziya” termininin vasitəsilə təyin olunur. Q.Kazımov bu xüsusda yazır ki, hər bir mətn onu təşkil edən cümlələrin bir-biri ilə əlaqəsi, bağlılığı əsasında formalaşır. Bilirik ki, sintaksisdə əsas məsələ bağlılıqdır. Bağlılıq nəticəsində söz birləşmələri yaranır; əlaqə və bağlılıq nəticəsində cümlə formalaşır; cümlələr arasında əlaqə və bağlılıq nəticəsində sintaktik bütövlər, mikro və makro mətnlər təşəkkül tapır. Sintaksisin hər bir nöqtəsində özünü göstərən bağlılıq ümumi dilçilikdə koqeziya adlanır (latınca *kohaesus - svəzanniy, süeplenny - bağlı, bağlanmış, qoşulmuş*). Q.Kazımov doğru olaraq mətn komponentləri arasında sintaktik koqeziyanın iki cür olduğunu göstərir: 1) mənə bağlılığı; 2) qrammatik (sintaktik) bağlılıq (Kazımov, 2000: 447-448).

N.Novruzova yazır ki, koqeziya SV-nin cümlələri arasında məntiqi-semantik münasibətləri formalaşdırır. Koqeziya mətnin məntiqi-semantik mexanizmini müəyyənləşdirir. Tədqiqatçı Azərbaycan bədii ədəbiyyatını araşdırır və bu ədəbiyyatda koqeziyanın formal, psixoloji və məntiqi formalarını aşkar edir və aşağıdakı interpretasiyanı verir: *“Formal koqeziya yalnız mətnin komponentləri arasında deyil, həm də sadə cümlədəki sözlər və söz birləşmələri, mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında özünü göstərir. Psixoloji koqeziya mətnin məzmun əlaqəsinin təminatçısı kimi çıxış edir. Bu əlaqə tipi qrammatik və leksik təkrarlarla özünü göstərir. Məntiqi koqeziya mətnin semantik-məntiqi ardıcılığını, məzmunun tədrici açılmasını, tema-rema əvəzlənməsini təmin edir”* (Novruzova, 2002: 56).

Bu mövzuda tədqiqatın əsas istiqamətləri bunlardır:

1. Mətnin məntiqi-semantik ardıcılığının müəyyənləşdirilməsi;
2. Mətnin məzmununun tədricən açılması;
3. Məndə tema-rema əvəzlənməsinin təyin olunması.

Koqeziyanın bir növü leksik koqeziyadır. Bu cür koqeziya müxtəlif təkrarlardan ibarətdir: sinonim təkrarlar, antonim təkrarlar, eyniköklü sözlərin məndə təkrarı, məndə assosiativ təkrarlar.

Məndə əlaqənin müxtəlif növləri diqqəti cəlb edir: Semantik əlaqə məndə nizama, qaydaya salınmış semlərlə xarakterizə olunur. Leksik-semantik əlaqə kontekstual sinonimləri, antonimləri, semantik sahəni, açar işarələri, xətti olmayan leksik izatopları, müxtəlif ara konstruksiya tiplərini əhatə edir.

Əsas qrammatik əlaqə qrammatik söz formalarının uyğunluğunu təşkil edir.

Məndə koqeziya və inteqrasiya bir-birinə bənzəyir. Lakin onlar arasında bəzi fərqlər də mövcuddur. Belə ki, koqeziya mətnin məntiqi-semantik əlaqəsidir. İnteqrasiya isə mətnin

psixoloji tamlığıdır. Koqeziya mürəkkəb sintaktik bütövlərdə fasilələr şəklində gerçəkləşir, inteqrasiya isə fasiləsiz meydana çıxan proses olub, sintaktik bütövlərdə bir-birini tamamlayır, dalğavari formada ardıcıl gerçəkləşir. İnteqrasiyanın koqeziyaya bəzi hallarda ehtiyacı olur, yəni o, koqeziyanın vasitəsilə yaranır.

Mətnlərdə koqeziya müxtəlif vasitələrin iştirakı ilə əmələ gəlir. Bunlar aşağıdakılardır:

Assosiativlik. “*Bu mətnə “gizli əlaqə” formasıdır. Belə mətn formalarında koqeziya potensial formada üzə çıxır. Bəzən hər hansı bir ifadənin mətnə təkrarı assosiasiyaya yol açır*”. Məsələn, aşağıdakı mətnə assosiasiyayı “şəkil” sözü yaratmışdır: “Düşünürdüm ki, ya bu *şakillər* vaxt gələcək ədəbiyyat dərgilərini, saytlarını, hansısa arxivə bəzəyəcək, ya da elə üçümüzün də köhnə noutbukunda, on ildən bir eşələdiyimiz fayllar arasındaca unudulacaq. Bu *şakildəkilərin* qədəri elə bu *şaklin* də qədəri olacaq nə vaxtsa... Zaman özü bu *şakildəkiləri* elə yaxşı rəndələyəcək ki. Rəndələyib üç fərqli xarakter düzəldəcək... Onların üçü də bir gün bu *şaklə* baxanda darıxacaq, lap birlikdə olsalar belə, lap davalı, küskün qalsalar da. Mütəlq bu *şaklin* yeri onlar üçün bir az qərib, bir az sərgərdan qalacaq. Bəlkə iyirmi il sonra ədəbiyyat da yarıcan vəziyyətdə, son nəfəsini verəndə *şakillər* arasından seçəcəyi on *şakildən* biri bu olacaq. Bu *şaklə* baxıb sonrakı nəsillərin aqibəti haqqında fikirləşə-fikirləşə dərin yuxuya dalacaq. Əvvəl söz var idisə, axırda da söz olacaq. Bu *şakil* həmin iki sözün arasındakı körpü kimi asılıb qalacaq tarixin bir həndəvərində”. (<https://525.az/news/243881-bir-de-gordun-fotodu-adamlar-revan-cavid-yazir>).

Obrazlılıq. Metaforikləşməni bədiilik üçün əsas meyar, eyni zamanda, bədiiliyi metaforikləşmə üçün əsas göstərici hesab edənlər var. Metaforikləşmə daim obrazlılığa meyil göstərən insan təfəkkürünün malıdır, dilin kateqoriyalarından biridir.

Metaforik vasitələr mətnin məntiqi-semantik bütövlüyünə öz təsirini göstərir. Başqa sözlə, dil obrazlılığı müxtəlif metaforaların köməyi ilə gerçəkləşir və mətnin əlaqəsini, bağlılığını təmin edir. Məsələn: “O çiskinli sentyabr səhəri daxilindən baş qaldırmış o coşqun nikbinlik və xeyirxahlıq hissələri içində Əbdül Qafaradə əllərini adəti üzrə arxasında birləşdirib geniş sinəsini daha da irəli verdi, üzünü yuxarı tutub bomboz payız səmasına baxdı, narın çiskin çeşməyinin şüşələrinə səpələndi və belə bir narın damçılı şüşə arxasından dünyaya baxmaq da o dəm Əbdül Qafaradəyə ləzzət verdi, hətta Tülkü Gəldi Qəbiristanlığının dəmir darvazasının bala qapısından Qəbiristanlıq İdarəsinin həyətinə girəndə qarovulçu Əflatunu görəndə də, bu balaca boylu, arıq, sir-sifəti günün altında, tozun-torpağın içində illərdən bəri yanıb qaralmış, balaca, yaşıl gözləri həmişə səksəkə içində qaynayan adam – qarovulçu Əflatun da Əbdül Qafaradənin gözünə dünyanın gözəl bir məxluqu, qüsursuz bir bəndəsi kimi göründü; düzü, Əbdül Qafaradənin özünün də qarovulçu Əflatunu beləcə görməyinə gülməyi tutdu, amma, hər halda, həyat gözəl idi və Əbdül Qafaradə də bu gözəl həyatın sahiblərindən biri idi (Elçin, 2007: 10-11).

Ritmlilik. Mətnlərdə daxili ritmlər olur ki, bu ritmin köməyi ilə mətnin komponentləri sıralanır, məntiqi-semantik bütövlük yaranır. Məs.: Tülkü Gəldi Qəbiristanlığında Giçbəsərə fikir verən yox idi; hərgah fikir verən (və başa düşən adam) olsaydı, görərdi ki, bu itə nəşə olub, əvvəllər həyətdə sülənən it deyil və ümumiyyətlə axır vaxtlar nəşə gözə az dəyir; fikir verən (və başa düşən adam!) olsaydı, görərdi ki, bu itin qara və həmişə qəmgin gözlərində nəşə elə bir ifadə yaranıb ki, bu ifadə təkə yemək axtarmaq, təpikdən qorunmaq, soyuqda isti yer, istidə sərin yer axtarmaq qayğılarından xəbər vermir... (Elçin, 2007: 10).

Bu mətn məntiqi-semantik cəhətdən bütövdür və burada ritm yararadan “fikir verən-başa düşən”, “soyuqda isti yer, istidə sərin yer” paralelizmidir.

Kompozisiya vasitələri. Mətn daxili əlaqə vasitəsidir. Bu vasitələrin iştirakı ilə böyük mətnlər içərisində bir-biri ilə məntiqi baxımdan ayrılan, zaman və məkanca uyğunlaşmayan mikroparçalar formalaşır. Həmin mikroparçalar mətnin diskurslarıdır. F.Veysəlli yazır ki, mətndən danışarkən diskursdan yan keçmək olmur. Bu termini, bir qayda olaraq, fransız dilçiliyinə aid edirlər, ancaq bu gün diskurs daha çox Z.Hərris anlamında işlənir. Bu alimə görə,

diskurs sözü ünsiyyətdə qrammatik formaların ardıcılığı olub söyləmələrdə bir-birini izləyən mətnə deyirlər (Veysəlli, 2013: 354).

Məntiqi-semantik bütövlük təşkil edən mətnlərin ayrı-ayrı diskurslarında fikrə qarşı emosional-hissi münasibət bildirilir: *Maraqlıdır, onun anası da bu cür olmamışdır. Maraqlıdır, heç anasının nəslində də belə bir adam görünməmişdir* (danışiq dilində).

Məntiqi-semantik bütövlük təşkil edən mətnlərin ayrı-ayrı diskurslarında yekun, nəticə və davamiyyət bildirilir: *Məsələn*, universitetin geoloji şöbəsi çox maraqlıdır. İndi fizikanın açdığı yeni sahələr təsəvvürə sığmayan bir dərəcədə geniş və romantikdir (Anar, 1986: 369); *Demək*, bu son günlərində, içəri dünyasında - xatirələr, poeziya dünyasında mən də varammış, xəyalında, gözləri qarşısında mən də dayanmışam, amma indiki, qırx üç yaşlı mən yox, üçyaşlı uşaq (Anar, 1986: 447).

Məntiqi-semantik bütövlüklə xarakterizə olunan mətnlərin ayrı-ayrı diskurslarında bənzətmə və müqayisə bildirilir: *Elə bil* hər şey alt-üst olmuşdu. *Elə bil* həyatın təzadları onu büsbütün sıxmışdı. *Elə bil* o ölmək istəyirdi... (danışiq dilində).

Məntiqi-semantik bütövlüklə səciyyənlənən mətnlərin ayrı-ayrı diskurslarında sıra və ardıcılıq ifadə olunur: – *Əvvəla*, sən qatıb-qarıdırmısan, qardaş oğlu. *İkincisi də* bu hərəkətdən sonra sən deyəni eləmək mümkün olan şey deyil (danışiq dilində).

Üslubi vasitələr. Bu vasitələr mətndəki hadisələrin səbəb-nəticə əlaqəsinə söykəndiyini göstərir. Məsələn, “Sonra qapı döyüldü, o üç nəfər içəri girdi, yorğan-döşəkdən qalxmış yuxulu Xıdırı geyinməyi əmr elədilər, sonra da Xıdırı qabaqlarına qatıb apardılar. O, on yaşlı uşaq o saat başa düşmüşdü ki, bu üç nəfər xeyir işdən ötrü gəlməyibər və qorxudan daha çox anlaşılmaz bir təəccüb, heyrət hissi o uşağın kiçik varlığını bürümüşdü: dünən gecəki o gözəl “əntiqə” sözündən sonra, axşamüstü mizin arxasında oturub yedikləri o gözəl qızartmadan sonra, Xıdırın hərdənbir baş barmağını qaldırıb dediyi o “əla”lardan sonra bu üç nəfərin gecəyarısı bu cürə gözlənilməz gəlişi, Xıdırı bu cür hörmətsiz rəftarı o on yaşlı uşağı çaşdırıb mat qoymuşdu və həmin uşaq yalnız o vaxt özünə gəldi ki, o üç nəfər Xıdırı otaqdan çıxarır” (Elçin, 2007: 280).

Bu mətnin cümlələri arasında əlaqəni “o” işarə əvəzliyi üslubi baxımdan yarada bilmişdir: “o üç nəfər”, “o on yaşlı uşaq”, “o uşaq”, “o gözəl”, “əntiqə” söz”, “o gözəl qızartma”, “o “əla”lar”, “o vaxt” və s.

Bu simvollar – işarələr mətnin məntiqi-semantik cəhətdən səbəb-nəticə kontekstində mücərrəd məzmunundan konkret məzmunu doğru inkişafını təmin edərək bilmişdir. Üslubi vasitə kimi işarə əvəzliyinin mətnə rolu o qədər böyükdür ki, bu rol möhkəmləndirici səciyyə daşıyır. Həmin işarə əvəzlilikləri mətnin komponentlərini bir-birinə daha sıx bağlayır, ona görə ki, bu mətnin mütəşəkkilliyini təmin edən “boş sözlər”in olduğu cümlələr müstəqilliklərini müəyyən qədər itirərək özlərindən əvvəlki cümlələrdən daha çox asılı vəziyyətə düşür.

Nəticə

Beləliklə, mətn məsələsi sintaksisin ən mühüm problemidir. Ona görə ki, ayrılıqda götürülmüş, yəni mətndən tamamilə təcrid edilmiş hər hansı bir söz və yaxud söz birləşməsi, ayrıca bir cümlə heç də həmişə konkret məna bildirmir, yəni kommunikativ aspektdə söz, söz birləşməsi, cümlə arasında əlaqə olmasa, ötürülən informasiya nə onu ötürən, nə də onu qəbul edənə tam anlaşılıqlı olmaz və ünsiyyət yaranmaz.

Azərbaycan dili mətnlərinin təşkilində müxtəlif anaforik, kataforik vasitələr, təkrarlar, deyktik elementlər və s. vasitələr mühüm rol oynayır. Mətnin formalaşması üçün təkcə bunlar kifayət deyil, onlar arasında semantik ardıcılıq – inkişaf da təmin olunmalıdır. Bu, mətni kriteriyaya daxil olan koherentlikdən ibarətdir. Koherentlik mətn üçün çox vacib olan semantik məzmunun formalaşmasını ifadə edir. Bildiyimiz kimi, istər cümlə, istər mikromətn, istərsə də makromətn həm struktur, həm semantik bütövlüyə malikdir. Daha doğrusu, koherentlik və koheziya mətni şərtləndirən əsas amillərdəndir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə. Aktual üzvlənmə və mətn. Bakı: “Xəzər Universiteti nəşriyyatı”, 1998, 190 s.
2. Abdullayev K., Məmmədov A. və b. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı: “BSU”, 2012, 606 s.
3. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri əsasları. Bakı: “Elm”, 1998, 215 s.
4. Allahverdiyeva E. Bədii tərcümə və mətn dilçiliyi məsələləri. Bakı: Boz Oğuz, 2003, 101 s.
5. Anar. Dünya bir pəncərədir. Bakı: Gənclik, 1986
6. Babayeva N. Qəzet mətnlərində metaforik ifadələr. Fil.ü.f.dok.diss. Bakı, 2021, 131 s.
7. Cavadov Ə. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sintaktik vahidlərin sırası. Bakı: Elm, 1977, 150 s.
8. Cəfərzadə V. Müasir Azərbaycan dilində bağlayıcı vasitələrin mətnyaradıcı xüsusiyyətləri. Fil.ü.f.dok.diss. avtoref. Bakı, 2022, 37 s.
9. Dilçilik ensiklopediyası. I c. F.Veysəllinin redaktəsi ilə. Bakı: Mütərcim, 2006, 516 s.
10. Elçin. Ölüm hökmü. Bakı, 2007
11. Xəlilov Ə. Sintaktik bütövlərin əmələ gəlməsində morfoloji elementlərin rolu // Azərbaycan dili morfoloqiyasının aktual məsələləri. ADU, 1987, 98 s.
12. Kazımov İ. Mətn sintaksisi, yaxud sintaksisin mətni. Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi jurnalı. Bakı, 2022, № 2, s. 81-96
13. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Ünsiyyət, 2000, 494 s.
14. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi. Bakı: Elm, 2019, 608 s.
15. Kazımov Q. Seçilmiş əsərləri. V cild, Bakı: Nurlan, 2008.
16. Məhərrəmov G. Mətnin aktual üzvlənməsi və mətn vahidləri. Fil.ü.f.dok.diss.avtoref. Bakı, 2018, 31 s.
17. Məmmədov A. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi. Bakı: Elm, 2001, 143 s.
18. Musayev M. Türk ədəbi dillərində mürəkkəb cümlə sintaksisi. Bakı: Kitab aləmi, 2010, 403 s.
19. Müzəffəroğlu T. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlənin struktur semantikasi. Bakı; Azərənəşr, 2002, s.12-13
20. Novruzova N. Mətn sintaksisi. Bakı: Təhsil, 2002, 184 s.
21. Veysəlli F. Dilçiliyin əsasları. Bakı: Mütərcim, 2013
22. Античные теории языка и стилия (антология текстов). Санкт-Петербург, “Алетья”, 1996, с.239-240
23. Галперин И. Интеграция и завершенность текста. Москва: “Наука”, 1980, 154 с.
24. Галперин И. Текст как объект лингвистического исследование. Москва: “Наука”, 1981, 138 с.
25. Грановская Л. Структура и семантика текста. Баку, 2006, 70 с.
26. Илгенко С.Г. Синтаксические единицы в тексте. Ленинград, 1989
27. Карпов В.И. Текстобразующие функции сложных слов и словосочетаний (на материале готских текстов). Вестник ВГУ. 2008, № 2, с.56
28. Хэллiday М. Когезия в английском языке / Исследования по теории текста: реферативный сборник. Москва, 1979

29. Солганик Г. Синтаксическая стилистика. Москва: «Высшая школа», 1973, 214 с.
30. <https://525.az/news/249707-yasamaga-geciken-adam-sebuhimmedliye-rekviyem>
31. <https://edebiyyatqazeti.az/news/diger/11266-telebelik-illerinin-etri>
32. <https://525.az/news/209526-omer-faiq-nemanzade-bizim-muasirimizdir-solmaz-rustemova-tohidi-yazir>
33. <https://edebiyyatqazeti.az/news/proza/11531-yasamaq-esqi>
34. <https://525.az/news/243881-bir-de-gordun-fotodu-adamlar-revan-cavid-yazir>

